

RESEARCH ARTICLE

The Role Of Adaptation In Translation Theory: Theoretical Approaches

Barnohon Shamsiyeva

Associate Professor, PhD Tashkent State University of Oriental Studies Toshkent, Uzbekistan

VOLUME: Special Issue 2026

PAGE: 77-81

Copyright © 2026 European International Journal of Multidisciplinary Research and Management Studies, this is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-Noncommercial-Share Alike 4.0 International License. Licensed under Creative Commons License a Creative Commons Attribution 4.0 International License.

Abstract

This article examines the nature of adaptation in translation and discusses its linguocultural and pragmatic foundations. Adaptation is presented as a strategy that ensures accurate and effective comprehension of the text by the target audience. The findings confirm its importance as a key tool for enhancing translation quality.

KEY WORDS

Translation, literary translation, adaptation, rephrasing.

INTRODUCTION

Tarjima jarayonida aslida nafaqat ikki til, balki ikki xil madaniyat va ikki xil adabiy hamda hayotiy manzara bir-biri bilan to'qnashadi. Shu sabab zamonaviy tarjimashunoslikda tarjima jarayoni til almashi-nu-vi bilan bir qatorda madaniyatlararo muloqot sifatida ham talqin qi-lin-moqda. Bunday yondashuv ilmiy muomalaga yangicha tu-shun-cha-lar-ning kirib kelishiga, ilgari yetarlicha o'rganilmagan ayrim ata-ma-lar-ning yangi aspektlarini ochib berishga xizmat qilmoqda. Shunday tu-shun-chalardan biri — "adaptatsiya". Garchi bu atama ko'plab fan so-ha-la-rida qo'llanib kelgan bo'lsa-da, XX asrning birinchi yarmida tar-ji-ma-shu-noslik tadqiqotlarida deyarli e'tibor markaziga chiqmaganligi ku-za-ti-ladi. "Adaptatsiya" termini L.L.Nelyubinning tarjima atamaları lug'ati-da quyidagicha izohlanadi:

1. Retseptorga bir xil ta'sir etish uchun tasvirlangan vaziyatni o'zgartirish orqali asl matn ekvivalentligiga erishish usuli.
2. Adaptatsiya deganda odatda matnga turli xil ishlov berish, ya'ni uning mazmuni va shaklini soddalashtirish, shuningdek,

asl holatida o'qish uchun moslashmagan kitobxonlar tomonidan idrok etish uchun matnni qisqartirish tushuniladi.

3. Matnni o'qish uchun yetarli darajada tayyor bo'lmagan kitobxon uchun moslashtirish. Masalan, chet tillarini yangi o'rganishni bosh-la-gan-lar uchun adabiy va badiiy asar matnini "yengillashtirish" [1,12].

Ushbu ta'rifning so'nggi ikki qismi sovet tarjimashunosligi olimlarining aksariyat asarlarida "adaptatsiya" tushunchasiga bo'lgan munosabatni aks ettiradi. Ya'ni, unga yetarlicha "jiddiy" ilmiy e'tibor talab qilmaydigan tarjima usuli sifatida qaralgan va ta'riflarda ma'lum darajada salbiy konnotatsiya ko'zga tashlanadi. Masalan, A.V. Fedorov [2,15] tarjima matni asliga to'liq mos kelishi zarurligini ta'kidlab, "переделка", "пересказ", "сокращенное изложение" kabi "adaptat-si-ya" ko'rinishlaridan imkon qadar qochish lozimligini qayd etadi va adap-tat-siyani to'laqonli tarjima sifatida tan olmaydi. Uning bu qarashi R.K.Min-yar-Beloru-chev [3,36] tomonidan ham qo'llab-quvvatlanib, u tarjimada axborotni to'liq yetkazish muhimligini, adaptatsiya

esa ma'lumotni qisqartirilgan yoki o'zgartirilgan holda umumiy mazmuni bilangina yetkazishini ta'kidlaydi. Ya.I.Retsker esa "Теории перевода и переводческой практике" asarida hatto "adaptatsiya" terminidan foydalanmaydi. Uning o'rniga "непекказ" atamasini qo'llaydi va mazkur masalada yuqoridagi olimlarning nuqtai nazariga ergashadi. Ushbu davr tadqiqotchilarining adaptatsiya masalasiga nisbatan befarq mu'no-sabatini V.V.Demetskaya ham o'z ilmiy ishlarida qayd etib, sovet klas-sik tarjimashunosligida adaptatsiya tushunchasi "o'gay qiz"ga o'x-shash mavqega ega bo'lganini ta'kidlaydi.

O'zbek sovet tarjimashunosligida ham adaptatsiya masalasi mus-taqil maqola yoki monografiyalar darajasida keng yoritilmagan. G'.Salomovning "Tarjima nazariyasi asoslari" nomli o'quv qo'llan-ma-si-da "moslashtirish" so'zi bir necha bor uchrasa-da, mazkur mavzu aso-san "uslubiy moslashtirish" doirasida izohlanadi. Muallif "uslubiy mos-lash-tirish yoki taqlidda ma'lum bir janr, ijtimoiy muhit, davr va bosh-qa-larga xos bo'lgan naql yoki nutq uslubiga taqlid, o'xshatma yoki mo-nand-lik tushuniladi" [4,63], deb ta'kidlab, moslashtirishni tarjimon-ning manba asar muallifiga ma'lum darajada taqlidi sifatida talqin qiladi. 1980-yilda nashr etilgan "Tarjima san'ati" nomli maqolalar to'p-la-mida esa Yo.Is'hoqovning "Zullisonaynlik va tarjima" maqolasida adap-tatsiya atamasi bir marotaba uchraydi. Unda "bir til asosida shakl-lan-gan tasvir uslubi ikkinchi bir til qonuniyatlari asosida qayta tahrir qi-lish, unga sayqal berish jarayoni amalga oshadi. Boshqacha aytganda, us-lubda milliy adaptatsiya hodisasi sodir bo'ladi", deb izoh bergan bo'l-sa-da, bunda "adaptatsiya" tushunchasi lingvopragmatik nuqtai na-zar-dan yoritilgani yaqqol ko'rinadi.

Adaptatsiya masalasiga V.N.Komissarov o'z asarida jiddiy yon-da-shib, adaptatsiyani ikkiga: uslubiy (stilistik) adaptatsiya hamda prag-ma-tik adaptatsiyaga bo'lib ko'rib chiqadi. Pragmatik adaptatsiya V.N.Komissa-rovning ta'rificha, "tarjima receptori uchun ta'sir qilib kommunikativ effektni saqlash maqsadida amalga oshiriladigan tarjima usuli"dir. N.Garbovskiy ham "tarjima matnida asl matnga teng kommunikativ ta'sirga erishishni maqsad qilgan pragmatik shartli o'zgarishlar"ga [5,395] adaptatsiya deb ta'rif beradi. Va uning fikricha, adaptatsiyaga ehtiyotkorlik bilan murojaat qilish darkor. Zero, ushbu usulning yaxshi tomoni — tarjima matni kitobhoniga asl matn ma'no-la-rini osonlashtirishga xizmat qilsa, ikkinchi tomoni esa — mada-ni-yat-lar-aro farqlarni

kamaytirib, "hamma yerda shunday ekan" kabi yolg'on tasavvur uyg'otishi ehtimoli mavjud [5,397]. Ko'rinib turibdiki, XX asrning ikkinchi yarmidan keyin rus tarjimashunoslik maktabining ham adaptatsiya masalasiga bo'lgan qarashi tarjimada kommunikativ effektni saqlab qolish nuqtai nazaridan bir oz "yumshagan". Fransuz

tar-jimashunoslik maktabida adaptatsiya masalasiga nisbatan yonda-shuv nisbatan "tabiiy" va amaliy deb baholanadi. J.-P.Vine va J.Darbel-ne adaptatsiyani tarjima texnikasi sifatida talqin qilib, uni quyidagicha ta'-riflaydilar: agar asl matnda bayon etilgan vaziyat maqsadli mada-ni-yat uchun begona bo'lsa, tarjimon tarjima matni auditoriyasiga xos bo'l-gan, funksional jihatdan teng keluvchi yangi vaziyatni yaratishi lo-zim. Ularning fikricha, adaptatsiya — madaniy nomutanosibliklar yu-zaga kelgan holatlarda ekvivalentlikka erishish uchun qo'llaniladigan amaliy tarjimaviy protseduradir [6,3].

"Terminologie de la Traduction: Translation Terminology" nom-li ko'p tilli izohli lug'atda ham adaptatsiya shunga yaqin tarzda ta'rif-la-nib, u "maqsadli auditoriya ehtiyojlariga muvofiqlikni ta'minlash uchun asl matn tilidagi ijtimoiy-madaniy realiyalarni maqsadli ma-da-ni-yatga mos realiyalar bilan almashtirish" jarayoni sifatida izoh-la-nadi [6,4]. Adaptatsiya tushunchasi atrofidagi nazariy bahslar, uning maz-mu-niy chegaralarining noaniqligi va ayrim tadqiqotchilarning un-ga nis-batan salbiy munosabatlari haqida fikr yuritir ekan, Jorj Bas-tin ush-bu tushunchani to'rt nazariy yo'nalish doirasida tahlil qi-lish-ni taklif etadi:

- Tarjima usuli (Translation strategy)
- Janr (Genre)
- Metatil (Metalanguage)
- Sodiqlik (Faithfulness)

J. Bastin adaptatsiyaning tarjima usuli sifatidagi mohiyatini Vine va Darbelnening yuqoridagi ta'rifiga suyangan holda belgilab, uni amaliy va obyektiv yo'l sifatida baholaydi. Janr nuqtai nazaridan esa u drama, reklama, subtitrlash va bolalar adabiyotini adaptatsiya eh-ti-yoji yuqori bo'lgan tarjimaviy sohalar sifatida ko'rsatadi. Metatil do-irasida didaktik materiallar tarjimasida tilning o'quvchi to-mo-ni-dan qabul qilinishi va tushunish darajasi muhim omil sifatida qayd eti-ladi. "Sodiqlik" mezonidan qaraganda esa adaptatsiya tarjima mat-ni-ning aslga mazmuman qay darajada yaqin qolishi nuqtai na-za-ri-dan baholanadi.

Shu o'rinda ta'kidlash joizki, ushbu turlardagi adaptatsiya usullari matnning umumiy mazmuniga putur yetkazmaydi. Aksincha, asl mun-darija saqlangan holda, ayrim elementlar tarjima qabul qiluv-chi-lari uchun qulay, o'zlashtirilishi oson va madaniy jihatdan tanish shaklda qayta ishlanadi. Natijada tarjima matni funksional ji-hat-dan muvozanatli, kommunikativ maqsadga muvofiq va maqsadli au-ditoriya talablariga mos holatga keltiriladi. Demak, bir tildan bosh-qasiga tarjima qilganda, ikki til o'rtasidagi jiddiy leksik-gram-ma-tik farqlar bilan birgalikda, o'sha tillarda so'zlashuvchi xalqlar ya-sha-yotgan tabiiy, iqtisodiy va siyosiy shart-sharoitlar hamda kishilar on-gi-da shu omillar taqozo-si bilan tug'ilgan tasavvur, tushuncha, e'ti-qod-lar o'rtasidagi katta tafovutlarga duch kelinishi kuzatildi. Tarji-mon ushbu so'zlarni to'g'ridan-to'g'ri tarjima qilganda, madaniyatga xos bo'lgan so'zlarning ekvivalenti asl matndagi so'z ma'nosini ber-ki-tishi yoki umuman tushirib qoldirishi mumkin. Chunki turli til, ma-da-niyatlar o'zaro aloqa-ga kirishganda ma'nolar assimetriyasi yuzaga ke-lib, bo'shliq ko'zga tashlanadi. Demak, "tarjima bu til kodining od-diy o'zgarishi emas, balki matnni boshqa madaniyat prizma-si orqali uni idrok etish uchun moslashtirish" ekanligini hisobga olish zarur.

N.A.Fenenko lingvomadaniyat nuqtai nazaridan adaptatsiyani o'r-naganib, asl matnni chet tilida qabul qiluvchi asliyat g'oyasini to'liq tu-shunishi uchun uni boshqa lingvomadaniy makonga ma'lum usul-lar yordamida moslashtirish deb tushuntirsa, Komissarovning ta'ri-fi-ga ko'ra, adaptatsiya – bu "asl mazmuni tarjima matnida boshqa shaklda ifodalangan, tillararo muloqotning vazifasi". Ya'ni tar-jima matni asliyatning ekvivalentiga erishishi uchun berilgan so'z-ni boshqa shakldagi ifodasidir.

Shunday ekan, adaptatsiya nafaqat tillar assimetriyasida, balki ma-daniyatlar assimetriyasida ham qo'llaniladi. Shu jihatdan olib qaral-ganda, adaptatsiya matnning ma'no tizimini saqlab qolish, shun-ga o'xshash kommunikativ ta'sirga erishish uchun aynan zarur bo'lib chiqadi. Tarjimada pragmatik adaptatsiyani e'tiborga olmas-dan tarjima qilish esa ba'zan tarjima matni o'quvchisida asl matn mu-allifi nazarda tutmagan mutlaqo boshqa assotsiatsiyani keltirib chi-qarishi mumkin. Tarjimon tarjimada nimani saqlash, nimani e'ti-bor-ga olmaslik yoki o'zgartirishi mumkinligi haqida ish jarayonida tar-jimaning asosiy tamoyillari asosida qaror qabul qiladi. Agar u as-li-yatning butunligini, lisoniy shaklini takrorlamoqchi bo'lsa, meta-fo-ra-ni metafora bilan, epitetni esa epitet bilan

tarjima qilishi lozim. Shun-day ekan, tarjimada adaptatsiyani e'tiborga olmasdan tarjima qi-lishlik ba'zan tarjima matni o'quvchisida asl matn muallifi nazarda tut-magan mutlaqo boshqa assotsiatsiyani keltirib chiqarishi mumkin.

Adaptatsiyani qo'llash sabablari til birliklari jihatidan emas, bal-ki, asosan, asliyat matni va tarjima matni madaniyatlarining turlligi, o'quv-chiga asliyat matni g'oyasini yorqinroq yetkazib berish uchun qo'l-laniladi. Madaniy assimetriya hodisasini Yu. Naida batafsil bayon qil-gan bo'lib, uni tushuntirishdan avval, uslubiy va dinamik ekvi-va-lent-likni tushuntirib o'tadi. Uslubiy ekvivalentlik asliyat matni va tar-ji-maning mazmun va ifoda doirasining mos kelishiga asoslanadi. Dinamik ekvivalentlik esa teng ta'sir printsipiga, ya'ni asl nusxa va tarjima o'quvchilari reaksiyalarining mos kelishiga asoslanadi. Di-na-mik ekvivalentlikka adaptatsiya orqali erishiladi, ya'ni tarjimon to-mo-nidan reseptor (tarjima matni o'quvchisi) uchun tushunarsiz deb ba-holangan predmetli holatni tarjima tili madaniyatiga mos ke-la-di-gan predmetli holatga almashtirish. Olimning fikricha, gohida asar o'quv-chisi oladigan reaksiyani saqlab qolish uchun matnni har tur-da-gi, shu jumladan, radikal o'zgarishlarga duchor qilish kerak. Chun-ki ba'zi o'rinlarda matnni saqlab qolib, asliyat o'quvchisi erishgan ta'sir-ga yaqinroq borishning iloji ham yo'q. Albatta, bunda tarji-ma-ning maqsadiga qarab turli holatlarda u yoki bu usullar ustunlik qilishi mumkin. J.P. Vine va J. Darbelning fikriga ko'ra, tarjimada adap-tatsiyadan voz kechish nafaqat tuzilishga, balki g'oyalar, fikrlar va ularning ta'sir kuchiga ham ta'sir qilishi mumkin [6,34].

Tarjimaning adaptatsiya usuli orqali tarjimon dinamik ekvi-va-lent-lik tamoyillariga asoslangan holda asliyat matnidagi tarjima o'quvchisi uchun noaniq yoki tushunarsiz bo'lgan jihatlarni bartaraf etishga intiladi. Bunda matnga zarur qo'shimchalar kiritilishi yoki ayrim so'zlarning almashtirilishi hisobiga qabul qiluvchi tomonidan matnning to'g'ri idrok etilishi ta'minlanadi. Fikrni yanada kengroq izohlaydigan bo'lsak, adaptatsiya shundan kelib chiqadiki, tarjima matni o'quvchilari asliyatdagi begona voqeliklarni tushunolmasligi sababli emas, balki asliyat va tarjima tilida "til manzarasi" (lingvo-kul-turologik dunyoqarash) turlicha bo'lgani uchun predmet va tu-shun-chalar haqidagi assotsiatsiyalar farqlanadi. Shu bois matn adap-tat-siyasining asosiy mezonini uning pragmatik yo'nalishidir.

Olimlar qarashlaridan kelib chiqib aytish mumkinki, tarjima

matni tarjima qilingan til jamiyati tomonidan oson qabul qilinsa va tarjima o'quvchisi asliyat o'quvchisining idrokiga yaqin ta'sir olishi ta'minlansa, bunday tarjima sifatli deb baholanadi. Bunga erishish uchun ko'pincha matnning tashqi shaklini aynan takrorlashdan ko'ra, pragmatik adaptatsiyani qo'llash maqsadga muvofiq bo'ladi.

Boshqa dinga mansub xalqlar adabiyotini tarjima qilish tar-ji-mon uchun har doim turli muammolar va murakkabliklar tug'-dir-gan. Bunday hollarda tarjimon mehnati ikki baravar ortadi: bir to-mon-dan asliyat mazmunini to'laqonli aks ettirish, ikkinchi tomon-dan esa o'quvchi uchun matnni tushunarli qilish vazifasi turadi. Chun-ki boshqa dinlarga oid termin va tushunchalarni tarjima qilish o'quv-chi uchun qiyinchilik tug'dirmasligi, shu bilan birga, u e'tiqod qiluvchi diniy ta'limotga zid kelmasligi zarur [7,8].

Diniy realiyalar tarjimasi bo'yicha ilmiy ishlar tahlili shuni ko'r-sa-tadiki, tarjimalarda diniy terminlar, e'tiqodiy tushunchalar, pay-g'am-bar va avliyolar nomlari, ular bilan bog'liq mo'jiza va vo-qe-a-lar-ga ishoralar berishda ko'plab xatolarga yo'l qo'yilgan. F.Sapaevaning "Max-tumquli she'rlari o'zbekcha tarjimalarining qiyosiy tahlili" nom-li dissertatsiyasida diniy-ma'rifiy mazmundagi she'rlar tarjima-si-da quyidagi kamchiliklar kuzatilgani qayd etiladi: "mafkuraviy ta'-sir sabab diniy mazmundagi band va baytlarni qisqartirish; hukm-ron mafkura tufayli matnni o'zgartirish; diniy terminlarni tushun-may noto'g'ri talqin qilish; ilohiy kitoblar, farishtalar, payg'ambarlar, avliyolar va diniy shaxslar nomlarini noto'g'ri berish; ayrim noto'g'ri tarjimalar uchun berilgan havolalarda ham xatoga yo'l qo'yish va boshqalar". Muallif bunday nuqsonlarni, birinchi navbatda, sovet davridagi mafkuraviy bosim, ikkinchidan esa tarjimonlarning islom dini bo'yicha yetarli bilimiga ega bo'lmagani bilan izohlaydi[8].

R.H.Shirnova esa diniy realiyalar tarjimasidagi xatolarni quyi-da-gi to'rt asosiy sabab bilan izohlaydi:

- boshqa xalqlarning diniy e'tiqodi va urf-odatlarini yetarli bilmaslik, mazhabiy tafovutlarni farqlamaslik;
- tarjima o'quvchisi saviyasini hisobga olib, asliyat matnini ataylab soddalashtirishga urinish;
- har qanday diniy termin va tushunchalarni barcha dinlar uchun umumiy bo'lgan atamalar bilan ifodalash yoki tarjimada qisqartirib yuborish;

- tarjima asarini o'zbek hayotiga moslashtirish jarayonida boshqa dinlarga mansub terminlarni islomiy atamalar bilan almashtirish [7,122].

Xulosa. Darhaqiqat, diniy tushuncha va realiyalarni tarjimada to'g'ri ifodalash tarjimondan yuqori darajada mahorat talab qiladi. Ayniqsa, diniy realiyalarni berishda lisoniy birlikning uslubiy vazi-fasini to'g'ri aniqlash zarur bo'ladi. Agar asliyat va tarjima tilining tili, millati, dini tubdan farq qilsa, adaptatsiyani chetlab o'tishning imkoni yo'q. Hatto ayrim holatlarda adaptatsiya badiiy asarning umumiy g'oyasiga zarar yetkazmagan holda tarjima asarida kommu-ni-kativ effektini saqlab qolishga xizmat qiladi.

Maqolada ko'rib chiqilgan nazariy mulohazalar shuni ko'r-sa-ta-di-ki, adaptatsiya nafaqat lingvistik farqlar, balki madaniy tafovutlarni ham uyg'unlashtirishning muhim vositasidir. U matnning mazmunini yaxlitligini saqlagan holda, uni o'quvchi uchun tushunarli va funk-si-o-nal jihatdan maqsadga muvofiq qilishga xizmat qiladi. To'g'ri qo'l-lan-gan adaptatsiya usuli tarjima jarayonida semantik aniqlik, uslu-biy moslik va kommunikativ samaradorlikni ta'minlaydi. Demak, ad-ap-tatsiya zamonaviy tarjima nazariyasida ekvivalentlikka eri-shi-sh-ning eng muhim pragmatik strategiyalaridan biri sifatida baho-la-ni-shi o'rindir.

REFERENCES

- [1] – Нелюбин Л.Л. Толковый переводоведческий словарь. – М., 2003.
- [2] – Федоров А.В. Основы общей теории переводов (лингвистические аспекты). – М. и СПб., 2002. – С. 15.
- [3] – Миньяр-Белоручев Р.К. Теория и методы перевода. – М., 1996. – С. 36.
- [4] – Salomov G'. Tarjima nazariyasi asoslari. – Toshkent: O'qituvchi, 1983.
- [5] – Гарбовский Н.К. Теория перевода, –М.: Изд. Моск. ун-та, 2007.С. 404.
- [6] – Vinay J.-P. et Darbelnet J. Stylistique comparée du français et de l'anglais. Méthode de traduction. Paris, Didier et Montréal, Beauchemin, 1958. 331 p.
- [7] – Shirnova R.H. Diniy realiyalarni badiiy tarjimada qayta yaratishning ayrim tamoyillari (Fransuz adabiyotining o'zbek tilidagi tarjimalari misolida). dis. ... fil.fan.nomzodi ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya. – Toshkent,

2002. – B. 122.

[8] – Sapaeva F.D. Maxtumduli she'rlari o'zbekcha tarjimalarining qiyosiy tahlili. avtoref. dis. ... fil.fan.bo'yicha falsafa doktori (PhD): 10.00.06 / Sapaeva Feruza Davlatovna. – Toshkent, 2018. – B. 19–20.